

BİR KÖYÜN İLÇEYE DÖNÜŞÜM HİKÂYESİ: MANİSA İLİ SARUHANLI İLÇESİ¹

FERHAT BERBER²

Öz

Manisa Ovası, Manisa'nın zirai can damarıdır. Ova'nın büyük bir bölümünü Saruhanlı İlçesi işgal etmektedir. Saruhanlı geçmişi itibariyle kent yerleşiminin yoğun olduğu bir yer değildir. Saruhanlı'nın bir köy olarak yer aldığı en erken tarihli kayıtlar en fazla 17. yüzyıla kadar inebilmektedir.

Saruhanlı ve çevresinde"ki diğer küçük yerleşim birimleri 18. yüzyılın sonlarına doğru nüfus bakımından hızla büyümüştür. Karaosmanoğulları ile ivme kazanan tarımsal üretim bu büyümede büyük pay sahibidir. Bölgede gayrimüslim nüfusun artışı da bu döneme denk gelmektedir. 19. asrın ikinci yarısında kısmen Kafkasyalı, ağırlıklı olarak da Balkan kökenli Müslüman muhacirler ovada iskân edilmişlerdir. Bu iskân, bölgede yerleşim birimlerinin sayısını artırmış, eski köyleri büyütmüş ve bazı çiftlikleri köye dönüştürmüştür.

Bölge 1919-1922 yılları arasında Yunan ordusunun işgaline maruz kalmıştır. İşgalin son bulması ile bölgenin nüfus yapısı değişmeye başlamıştır. Rum ahali Yunan ordusu ile birlikte bölgeyi terk etmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında Türk-Yunan Ahali Mübadelesi ile gelen göçmenler buraya yerleştirilmişlerdir. Yakın zamana kadar da Balkanlardan gelen göçmenler bölgede iskân edilmişlerdir.

Saruhanlı 1959 yılında Manisa'nın bir ilçesi haline getirilmiştir. Yakın zamanda yürürlüğe giren Büyükşehir Yasası ile köyler mahalle statüsüne getirilmiştir. Bu kapsamda Saruhanlı'ya bağlı köyler de mahalleye dönüşmüştür. Bugün Saruhanlı ilçesinin 8 adet merkez mahallesi ve 42 adet çevre mahallesi vardır. İlçenin eski köyleri olan bu 42 mahallenin çoğu kasaba niteliğinde yerleşim birimleridir. Saruhanlı bugün Manisa'nın en küçük ilçelerinden biridir. Ancak hem Manisa hem de Türkiye tarımı için son derece mühim bir konumdadır.

Anahtar Kelimeler: Saruhanlı, Manisa, Saruhan, Osmanlı, Karaosmanoğulları

¹ Bu çalışma, Manisa Celal Bayar Üniversitesi BAP Koordinasyon Birimi'nin 2016-110 numaralı 19. Yüzyıldan Günümüze Saruhanlı'nın Köyden İlçeye Gelişimi, başlıklı proje kapsamında kaleme alınmıştır.

² Dr. Öğr. Üyesi, MCBÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ferhat_berber@yahoo.com

THE STORY OF THE TRANSFORMATION OF A VILLAGE INTO A DISTRICT: SARUHANLI DISTRICT OF MANISA PROVINCE

Abstract

Manisa Plain is the agricultural heartland of Manisa and Saruhanlı District occupies a large part of the Plain. In its history, Saruhanlı has not been an intense urban settlement. The earliest records of Saruhanlı as a village are no earlier than the 17th century. Saruhanlı and other small surrounding settlements has grown rapidly in terms of population towards the late 18th century. Agricultural production gained momentum with the arrival of Karaosmanoğulları and this had a huge influence on this growth. The increase of the non-Muslim population in the region also corresponds to this period.

In the second half of the 19th century, Muslim refugees who were partly Caucasian, mainly with Balkan origin were re-settled in the plains. This settlement in the region has increased the number of settlements, has grown some old villages and turned some of the farms into villages.

Between 1919-1922 the region was exposed to the invasion of the Greek army. After the occupation came to an end, the region began to change in terms of the structure of the population. Rums has left the region with the Greek army. Immigrants from the Turkish-Greek Public Exchange were settled here in the early years of the Republic. Until recently, immigrants from the Balkans were settled in the region.

Saruhanlı in 1959 has been converted into a district of Manisa. Recently came into force with the Metropolitan Law, villages were attributed with a district status. Villages connected to Saruhanlı have also turned into the quarters of the district. Today there are 8 central quarters and 42 peripheral quarters of Saruhan district. Each of these 42 quarters, which used to be the old villages of the district, now have the quality of a small town.

Saruhanlı is one of the smallest districts of Manisa today. But it has an utmost agricultural importance for both Manisa and Turkey.

Keywords: Saruhanlı, Manisa, Saruhan, Osmanlı, Karaosmanoğulları

Giriş

Anadolu kentlerinin önemli bir kısmı çok eski yerleşimlerin devamı veya üzerine kurulan şehirlerdir. Yine bir kısmı da Türklerin Anadolu'ya yerleşiminden sonra iktisadi veya askeri alanda önemli bir bölgede kurulmuş kentlerdir. Bu tip yerleşimlerin bir bölümü daha geç devirlerdeki ilgili bölgelerin tarım ekonomisinin sonucu

olarak teşekkül edip büyüyen birimlerdir. Saruhanlı kasabasının ortaya çıkışı da bu sonuncu şekle uygun bir tarihî serüveni haizdir. Saruhanlı'nın merkezini oluşturduğu ilçe sınırlarındaki köylerin (artık resmi olarak mahalle) bazılarında antik yerleşim izlerine dair işaretler varsa da bölgede eski bir büyük yerleşim bulunmamaktadır. Saruhanlı, Manisa il merkezine 19 km uzaklıktadır. Deniz seviyesinden 43 metre yükseklikte kurulmuş olan Saruhanlı'nın genel nüfusu 53.684, merkez nüfusu ise 16.841'dir. 890 km² yüzölçümüne sahip ilçenin 8'i merkezde 42'si taşrada (köy) olmak üzere 50 mahallesi bulunmaktadır.³

Bu çalışmada yaklaşık üç buçuk asırlık sürecin büyük kısmında köy statüsünü koruyan Saruhanlı'nın, 20. yüzyılın ikinci yarısının başında bir ilçe merkezine dönüşüm hikâyesi ele alınacaktır.

A) 16.-18. Yüzyıllar Arasında Saruhanlı ve Çevresi

Saruhanlı İlçesi, 17. yüzyıldan itibaren adına rastladığımız Saruhanlı Köyü merkez olmak üzere diğer çevre köylerin bağlanması ile teşekkül etmiştir. Saruhanlı ve çevresinde antik yerleşim olabileceği izleri⁴ bulunsa da yörede bilenen önemli bir kent yoktur. Ancak Thyateira (Akhisar), Sardes (Salihli), Magnesia (Manisa) ve Aigai (Yuntdağı), gibi önemli antik kentlerin ortasında, Gediz'in suladığı bu verimli ovada bazı küçük yerleşimlerin olması da hiç şaşırtıcı olmazdı.

Bölgede Türk yerleşimi erken 14. yüzyıldan itibaren başlamıştır. Daha Osmanlı öncesinde yöre oldukça yoğun bir iskân hareketine sahne olmuştur. Bunun etkileri ise kır yerleşimlerinde de görülmüştür.⁵ Ele alınan bölgede Saruhanoğulları döneminden kaldığı tespit edilen köyler arasında Paşaköy ve Gökçe isimli iki köy

³<http://saruhanli.bel.tr/saruhanli/saruhanlinin-tarihcesi/> (20.07.2017)

⁴Bkz. Engin Akdeniz, "Manisa Yöresindeki Prehistorik-Protohistorik Buluntu Merkezlerinin Dönemsel ve Coğrafi Dağılımları", *Akdeniz Sanat Dergisi*, C. 3 S. 6, 2010, ss. 1-26; Aynı yazar, "Kuzey Lidya'daki Thyateira'nın Erken Dönem Yerleşimi: 'Hastane Höyüğü' Kazısı", *TÜBA-AR*, S. 15, 2012, ss. 21-45, s. 26-28

Saruhanlı'ya tabi Koldere'de bazı evlerin bahçelerinde veya beldenin bazı yerlerinde Bizans veya antik döneme ait olabilecek taş ve sütun parçalarının varlığı bölge yakınlarında bu dönemlerdeki yapılaşmayı göstermesi açısından önemlidir. Bkz. Feriha Başbay, *Koldere Üzerine Sözlü Tarih ve Alan Çalışması*, MCBÜ Fen-Edebiyat Fakültesi, Araştırma Projesi, Manisa 2017,

⁵ Ayrıntıları için bkz. Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, TTK, Ankara 1989, s. 114-116; H. Mustafa Ervacı-Mustafa Korkmaz, *Saruhanoğulları*, Manisa Valiliği Yayını, Manisa 1999, s. 161-162

bulunmaktadır.⁶Bunlardan Paşaköy'ün Saruhanoğulları döneminden kaldığı F. Emecen tarafından daha kesin biçimde teyit edilmiştir.⁷

Bölge Saruhanoğulları toprakları ile birlikte 15. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Osmanlı idaresi altına girmiştir.

16. Yüzyıl

16. yüzyıl, Anadolu ve Balkanlardaki pek çok Türk yerleşiminin tarihi için çok zengin kaynaklara sahip bir dönemdir. Saruhanlı İlçesi'ni oluşturan yerleşim birimlerinden pek çoğunun isimlerine de ilk kez bu dönem kaynaklarında rastlanır. Manisa Kazası'nın kır yerleşiminde oluşturulan idari taksimat genel itibariyle bu dönemde şekillenmiştir. 1531 tarihli kayıtlara göre Manisa kazası, Manisa (Merkez), Canşa, Doğanhisarı, Palamud ve Yengi isimleri ile 5 nahiyede 150 köy ve 11 mezraadan; 1575 tarihinde ise Manisa (Merkez), Belen, Emlak, Palamud, Yengi ve Yunddağı isimli 6 nahiyede 182 köy ve 14 mezraadan müteşekkildi.⁸ Bu dönemde oluşturulan Palamud, Belen ve Yunddağı nahiyeleri 19. ve 20. yüzyıllarda da görülmektedirler. Burada konumuzla alakalı olan en önemli husus Saruhanlı Köyü merkezde kalmak suretiyle oluşturulan Saruhanlı İlçesi'nin bu dönemde, Manisa'nın kuzey ve kuzeydoğusunda yer alan Palamud ve Belen nahiyelerinin sınırları içinde kalmış olduğudur. Bu yüzden 16. asırda bu iki nahiyenin köyleri olarak görülen pek çok yerleşim, bugün Saruhanlı'nın mahalleleri statüsündedir.⁹ Ancak 16. yüzyıl kayıtlarında Saruhanlı isminde bir köy bulunmamaktadır.

16. yüzyıldan bugüne kadar varlığını devam ettiren bu yerleşim birimlerinin o dönemdeki vaziyetleri hakkında yegâne bilgiler yine Emecen'in eserinde mevcuttur. Bu dönemde bütün Manisa Ovası köylerinde olduğu gibi, bölge köylerinin de reaya denilen yerli ahalisi dışında, çeşitli konar-göçer zümreleri barındırdığı görünür. Bunlar kışlamak veya tarım yapmak amacıyla buralarda bulunmaktadırlar.¹⁰

⁶Ervacı-Korkmaz, s. 161-162

⁷Emecen, s. 197: Beylik döneminde Okçu Uruz'a hizmetleri karşılığında verilen çiftlik hakkının Osmanlı idaresi döneminde de tanındığı kayıtlara yansımıştır.

⁸Emecen, s. 110-116

⁹ Bkz. Ek Harita-1, Harita, Emecen, s. 365 Ek Harita-2'den alınmıştır; Tablo-1, Emecen, s. 166-199 arasındaki bilgilerden derlenmiştir.

¹⁰ Yine Yuzo Nagata da, bu dönemde bölgenin verimli arazilerinin işletilmesinde insan kaynaklarının kıt olduğunu iddia ederek, ancak 18. yüzyıldan sonra çiftliklerin kurulmasıyla birlikte üretimin potansiyeli ile uyumlu olacağını belirtir. Bkz. Yuzo

Bu köylerin hiçbirinde gayrimüslim bulunmamakta tamamı Müslümanlardan oluşmaktaydı. Zaten Belen ve Palamut nahiyelerinin diğer köylerinde de, Manisa kazasının büyük bölümünde olduğu gibi, nüfusun etnik ve dini açıdan homojen olduğu söylenebilir.¹¹ Bu durum Manisa ve taşrasının gayrimüslim nüfus bakımından son derece zayıf olduğunu gösterir. 16. yüzyıldaki bu durum bölgenin Türkleşmesindeki kesafeti göstermesi bakımından önemlidir.

Tablo-1: 16. Yüzyılda Saruhanlı Köyleri (12 Yerleşim)

16. Yüzyılda		Günümüzde
Köyün Adı	Nahiyesi	Mahalle Adı
Alibeylü	Belen	Alibeyli
Burun-Viran (Birinören-Birunviran)	Belen	Nuriye
Develü	Belen	Develi
Gümülceli	Belen	Gümülceli
Koldere	Belen	Koldere
Adilobası (Simad)	Palamud	Adiloba
Aydınlar	Palamud	Aydınlar
Bahadırlu	Palamud	Bahadır
Depecik ve Kıranca	Palamud	Hacırahmanlı
Gökçe	Palamud	Gökçe
Paşaköy	Palamud	Paşaköy
Saruçam	Palamud	Sarıçam

Tablo-2¹²: 16. Asırda Manisa Kazası Gayrimüslimlerinin Tahmini¹³ Nüfusu

Nahiyeler	1531	1575
Manisa (Merkez)	88	122
Belen	-	-
Palamud	-	-

Nagata, "16. Yüzyılda Manisa Köyleri", *Tarih Dergisi Ord. Prof. İ. Hakkı Uzunçarşılı Hatıra Sayısı'ndan Ayrı Basım*, C. 32 Mart 1979, İ.Ü.E.F. Basımevi, İstanbul 1979, s. 757-758

¹¹ Bkz. Tablo-2

¹² Emecen, s125

¹³ Tahmini ifadesi, Emecen'in verdiği hane ve mücerred (bekar) rakamlarını, klasik usûl olan Tahmini nüfus= (hanex5) + mücerred şeklinde kullanmamız sebebiyle yer almıştır.

Emlak	-	138
Yengi	-	-
Yuntdağı	-	-
Toplam	88	260

17. Yüzyıl

17. yüzyıl sadece Manisa değil, bütün Anadolu'da kırsal yaşamı ve köyleri olumsuz etkileyen faktörlerin yoğun olduğu bir dönemdi. Özellikle Celali eşkıyalığı diye bilinen bu süreçte pek çok köyün boşaldığı veya ortadan kalktığı düşünülmektedir.¹⁴ Bu sürecin Ege Bölgesi'nde Manisa taşrasında da etkili olduğu söylenebilir.¹⁵ Ancak sadece asayişsizlik değil doğal afet ve benzeri etkilerin de köyleri ve dolayısıyla tarımsal düzeni etkilediği unutulmamalıdır.¹⁶

17. yüzyılda, bir önceki asırda mevcut olan, tahrir defterleri olmadığı için yerleşim birimleri hakkında ayrıntılı malumat elde etme imkânı yoktur. Buna rağmen bazı defterlerdeki kayıtlardan yerleşim birimlerinin bir kısmının isimleri ile idari taksimat hakkında kısmen bilgi edinmek mümkündür. 17. yüzyılın ortasında ele aldığımız bölgenin yerleşim birimlerinin bir önceki yüzyıldakine çok yakın bir şekilde devam ettiği görülmektedir. Buna göre:

Tablo-3¹⁷: 17. Yüzyılda Saruhanlı Köyleri (17 Yerleşim)

17. Yüzyılda		Günümüzde
Köyün Adı	Nahiyesi	Mahalle Adı
Alibeylü	Belen	Alibeyli
Burun-Viran (Birunören-Birunviran)	Belen	Nuriye

¹⁴ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Akdağ, *Celali Fetreti*, TTK Ankara 1958

¹⁵ İbrahim Gökçen, Manisa köylerini incelediği çalışmasında hem genel olarak ülkedeki taşra düzeninin bozulmasından bahsetmiş hem de bunun etkilerini Manisa ve çevresinden örneklerle göstermiştir. Bkz. İbrahim Gökçen, *Tarihte Saruhan Köyleri*, İstanbul 1950, s. 21-31; Özellikle bu çalışmada ele alınan köylerde gerçekleşen asayişsizlik hareketlerinin boyutları için bkz. Çağatay Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1944, s. 118, 120, 121, 128, 199, 432, v.d.

¹⁶ Türkiye geneline örnek olacak iki yeni çalışma için bkz. Sam White, *Osmanlı'da İsyen İklimi*, Çev. Nurettin El Hüseyini, Alfa Yayınları, İstanbul 2013; Oktay Özel, *Türkiye 1643*, İletişim Yayınları İstanbul 2013. Ayrıca Manisa'da köy düzeninin bozulmasına örnek için yine İ. Gökçen, s. 21-31; Bununla birlikte Nagata, doğal afetlerin, örneğin Gediz ve Kumçayı'nın taşması gibi, bölgedeki köylerin boşaltılmasında etkili olabileceğini de vurgular. Nagata, s. 732

¹⁷ Gökçen, s. 159-161

Bir Köyün İlçeye Dönüşüm Hikâyesi: Manisa İli Saruhanlı İlçesi

Gümülceli	Belen	Gümülceli
Koldere	Belen	Koldere
Belen	Belen	Büyükbelen
Papazlı	Belen	Halitpaşa
Saruhanlı	Belen	Saruhanlı
Adilobası (İ.Gökçen: Semave)	Palamud	Adiloba
Aydınlr	Palamud	Aydınlr
Gökçe	Palamud	Gökçe
Sarıçamlı	Palamud	Sarıçam
Bolca Rahmanlar	Palamud	Hacrahmanlı
Mihayil (Mihaili)	Palamud	İshakçelebi
Seydiobası	Palamud	Seyitoba
Koyunobalılar	Palamud	Koyuncu
Hatıplar	Palamud	Hatıplar
Kepenekli	Palamud	Kepenekli

Görüldüğü gibi 16. yüzyıldaki köylerin birçoğunun varlığı tespit edilmiş olup önceden adı geçmeyen Belen, Papazlı, Saruhanlı, Mihaili, Seyitoba, Koyuncu, Hatıplar ve Kepenekli köyleri kaydedilmiştir. Bunlardan Belen ile Papazlı (Papaslık) adlı yerleşimler ise 1582 tahririnde piyade çiftliği statüsündeki köyler arasında yer almaktadır.¹⁸ Bunun yanında 16. Yüzyıl kayıtlarında görülen Develi, Bahadır ve Paşaköy isimleri ise Gökçen'in verdiği bilgiler arasında yoktur.¹⁹

Saruhanlı İlçesi'nin merkezi konumundaki Saruhanlı Köyü ise 16. yüzyılda görülmezken 17. yüzyıl ortalarındaki kayıtlarda yer almıştır. Ancak bu köyün ortaya çıkışı 17. yüzyılın hemen başlarında olmuştur. Daha 1609 yılında bölgede görülen ve kendi isimlerini alacak olan köyün bulunduğu toprakları ziraata açma teşebbüsünde bulunan Saruhanlı Cemaati, 1617 kayıtlarında köy olarak geçmeye başlamıştır.²⁰

¹⁸ Bkz. Emecen, s. 323-324; Hatta Papaslık 1487 tahririnde de görülmektedir. Aynı eser, s. 311-312

¹⁹ Buradan söz konusu köylerin olmadığı anlamı çıkarılmamalıdır. Zira Şeriyeye Sicillerindeki bu kayıtlar vergi kayıtları olup sadece vergi alınacak birimlerin isimleri yer almaktadır.

²⁰ Nejdet Bilgi, "Tanzimat Döneminin Başlarında Saruhanlı - Manisa'da Bir Ova Köyünün Sosyo-Ekonomik Yapısı", *Uluslararası Osmanlı Tarihi Sempozyumu (İzmir 8-10 Nisan 1999) Bildirileri*, Yay. Haz. Turan Gökçe, İzmir 2000, ss. 425-457, s. 427-428

B) 18. Yüzyıl: Bölge Topraklarında Ayan İdaresi ve Getirileri

18. yüzyıl özellikle bölgenin geleceğini etkileyecek en keskin değişimlerin yaşandığı dönemdir denilebilir. Zira bu yüzyılın ortalarından itibaren Manisa ve çevresinde güçlenmeye başlayan Karaosmanoğulları ailesi hızlı bir yükseliş içine girmiştir. Bir süre sonra bölgedeki toprakların büyük kısmını kontrol altına almış; aile üyeleri Manisa başta olmak üzere, Bergama, Turgutlu, Aydın gibi yerlerde yönetici olmuş; uyguladıkları özellikle zirai politikalarla hem iktisadi hem de bölgenin etnik ve dini yapısı açısından çok mühim etkiler bırakmışlardır.²¹

Bu dönemde Manisa taşrasında düzenin değişimini gösteren en önemli özellik reaya çiftlikleri dışındaki büyük çiftliklerin oluşumudur. Daha önceki dönemlerde devlet, dirlik sistemi olarak bilinen toprak düzeni ile tarım arazilerini tasnif etmiş, ancak bu sistem içerisinde toplumun temelini oluşturan ailenin geçimini de ihmal etmemiştir. Toprağın mülkiyeti devlete ait olup tasarruf hakkı çeşitli kimselerin elinde olmuştur. Bunun yanında düzen gereğince bölgede yaşayan ahalinin geçimini temin etmesi için en azından minimum düzeyde toprağın verilmesi de zorunluluk olmuştur. Fakat 16. yüzyılın sonlarında toprak sisteminde meydana gelen değişimlerin yansıması olarak 17. yüzyıldan itibaren mütegalibenin daha geniş ve tasarruf hakkı daha kapsamlı şekilde toprakları eline geçirdiği görülür.

Bu gelişimler elbette Manisa ve çevresini de etkilemiştir. İşte bu dönemde Manisa'da güçlenen Karaosmanoğlu ailesi de tarım arazilerini eline geçirmeye başlamıştır. Ancak eline geçirdiği toprakları işletme biçimi eskisinden biraz daha farklı olmuştur. Bu dönemde Karaosmanoğullarının kontrolüne giren toprakların önemli bir kesimi çiftliğe dönüşmüştür.²² 16. yüzyılda görüldüğü üzere

²¹Ayrıntılar için bkz. Yuzo Nagata, *Tarihte Ayanlar Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*, TTK, Ankara 1997

²²Papash (Halitpaşa), Mihaili (İshakçelebi), Cedit, Burunören (Nuriye), Mütevelli, Koldere, Çobanisa, Baytara, Palamud, Karağaçlı, Kayışçılar, Çullu, Selimşahlar, Harmandalı, Çavuşoğlu, Tatar (Yılmaz), Hacıhaliller. Nagata, *Karaosmanoğulları...*, s. 89-142. Söz konusu köylerin bir bölümünün 16. yüzyılın sonlarına doğru lağvedilen piyade teşkilatına ait çiftliklerden oluşması, bunların işletilmek üzere mukataaya verilmesi, bölgedeki ayanların büyük çiftliklerinin oluşum sürecinde farklı bir tez olarak F.Emecen tarafından ortaya atılmıştır: Bkz. "Ayan ve Muhallefatı: Karaosmanoğlu Hacı Mustafa Ağa", *Tarihin İçinde Manisa*, Manisa 2007, s. 203-210.

Manisa Ovası'nda yer alan köylerin tarım potansiyeli yüksek ancak nüfusları seyrek.

Toprakların tek elde toplanması toprak idaresini de etkileyecekti. Zira Karaosmanoğulları bölgedeki meşruyetinin kaynağını İstanbul'dan almaktaydı. Zaman zaman ailenin üyelerinin arası başkent ile bozulsaydı da, bölgede hem otoriteyi sağlayacak hem de üretimi devam ettirecek başka bir güç bulma yahut merkezden gönderme şansı yoktu. Buna mukabil Karaosmanoğlu ailesinin de bilhassa 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Devlet'in girdiği savaşlarda özellikle lojistik destek sağlama görevini üstlendiği anlaşılmaktadır. Önceki asırlarda bölge köylerinde görülen ürün çeşitliliğinin bu dönemden itibaren daraldığı, özellikle hububat üretiminin fazlaştığı görülür. Ailenin Devlet ile olan ilişkilerinin yanında hemen yakında bulunan ve gelişen uluslararası ticaret kapsamında iktisaden yükseliş sürecine giren İzmir'in iyesi için de, Manisa'nın tedarikçi bölgelerden biri olması bu değişimin diğer sebebidir denilebilir.²³ Bunun neticesi özellikle 19. yüzyılda daha bariz biçimde görülmeye başlanacaktır.

Çiftlikleşmenin bir başka yansıması da bölgenin nüfus yapısında olmuştur. 16. yüzyılda Manisa taşrasında çok az sayıda gayrimüslim bulunmaktaydı. Sonraki dönemde özellikle Batı Anadolu'ya ve Manisa'ya, Ege Adaları ve Mora Yarımadası'ndan Rumların göç etmesiyle bölgenin etnik kompozisyonunda da değişimin başladığı söylenebilir. Ancak özellikle 1769-1770 yıllarında bu bakımdan Manisa Ovası'nın kaderini değiştirecek bir hadise meydana gelmiştir. 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı içerisinde 1769 yılında Mora Yarımadası'ndaki Rumlar Osmanlı aleyhinde ayaklanmışlardır. Bu ayaklanma için yakınlarda yeterli kuvveti bulunmayan Osmanlı idaresi bölgedeki ayanları bu işle görevlendirmiştir. Akabinde bu ayanların paralı askerlere başvurması ve devlet otoritesinden bağımsız hareketler ile Mora Rumları üzerinde büyük bir baskı oluşmuştur. Bu baskı beraberinde Mora Rumlarının Batı Anadolu kıyılarına kaçış sürecini başlatmıştır. Söz konusu demografik hareketlilik tam da Karaosmanoğullarının bölgedeki toprakları çiftlikleştirdiği ve işgücü ihtiyacının yoğun olduğu bir döneme denk gelmiştir. Ailenin, çiftliklerinde çalıştırmak üzere celp ettikleri Rumlar ise bölgede seyrek olan gayrimüslim

²³ Nagata, *Karaosmanoğulları...*, s. 26-58

nüfusun hızla artmasına sebep olmuştur.²⁴ Öyle ki 19. yüzyılda ele alınacağı üzere daha önceden hiç gayrimüslim barındırmayan bazı ova köyleri çiftlik statüsü ile neredeyse tamamına yakını Rumlardan oluşan yerleşim birimlerine dönüşmüşlerdir. Bu Rumlar tarım işçisi olarak geldikleri bölgede kısa sürede müstakil köylü durumuna gelmişler hatta içlerinden bazıları son derece zenginleşmiştir.²⁵

Tablo-4²⁶: 18. Yüzyılda Saruhanlı Köyleri (14 Yerleşim)

18. Yüzyılda		Günümüzde
Köyün Adı	Nahiyesi	Mahalle Adı
Belen	Belen	Büyükbelen
Alibeylü	Belen	Alibeyli
Gümülceli	Belen	Gümülceli
Saruhanlı	Belen	Saruhanlı
Tatar	Belen	Yılmaz
Gökçe	Palamud	Gökçe
Paşa	Palamud	Paşaköy
Aydınlr	Palamud	Aydınlr
Şatırlar	Palamud	Şatırlar
Elhac Rahmanlar	Palamud	Hacırahmanlar
Sarıçamlı	Palamud	Sarıçamlı
Kepenekli	Palamud	Kepenekli
Seyidobası	Palamud	Seyitoba
Adilobası	Palamud	Adiloba

Bunların dışında hemen 19. yüzyılın başından itibaren varlığını gördüğümüz, hatta 18. yüzyıldaki bazı kayıtlarda da adı geçen çiftlikler bu avarız taksimatında Belen ve Palamud nahiyeleri içinde kaydedilmemişlerdir. Bunun en önemli sebebi olarak, söz konusu bölgelerin Karaosmanoğlu ailesinin çiftlikleri olması ve buralarda bulunan ahalinin (ki büyük çoğunluğu Rumlardır) henüz

²⁴ Nagata, *Karaosmanoğulları...*, s. 21-22; Georgios Nakracas, *Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni*, Çev. İbrahim Onsunuğlu, Belge Yayınları, İstanbul 2003, s. 76, Machiel Kiel- John Alexander, "Mora", *TDVİA*, C. 30, 2005, ss. 280-285, s. 284

²⁵ Köy haline gelmiş bir çiftlik örneği için bkz. Ferhat Berber, "Temettüât Kayıtlarına Göre Manisa Koldere Çiftliği/Köyü'nün Sosyo-Ekonomik Durumu (1844-1845)", *Gazi Akademik Bakış*, C. 7 S. 13, 2013, ss. 233-268

²⁶ Yüzyılın ortasında ve sonunda yerleşim birimlerini görmek için seçilen sicillerden oluşturulmuştur. MŞS. 207, H. 1167/M.1754, s. 38-42; MŞS. 211 H. 1172/M.1759, s. 42-45; MŞS. 237 H. 1211/1796, s. 49-51

mukim sıfatını kazanmamış olmasından ileri geldiği öne sürülebilir. Zira bu yerleşimlerin bir kısmının 17. yüzyıl avarız taksimatında görüldüğünü ve köy statüsünde olduğunu söyleyebiliriz.²⁷ Köy olarak kaydedilmeyen bu Karaosmanoğlu çiftlikleri şunlardır: Birunören (Burunören/Nuriye), Papaslı (Halitpaşa), Kayışçılar (Kayışlar), Koldere, Müteveli, Mihaili (İshakçelebi)

C) 19. Yüzyıldan 1923'e Saruhanlı ve Çevresi

Saruhanlı'nın bir ilçe olma yolunda sağladığı gelişim esasen 19. Yüzyılda gerçekleşmeye başlamıştır. Bu sebeple dönemin hem genel hem de yerel bazı hususiyetlerini özetlemekte yarar vardır.

Uluslararası ticaretin gelişmesi ve Osmanlı Devleti'nin bu durumun öznesinden ziyade nesnesi konumunda olması, Türkiye topraklarının iktisadi yapısını da etkilemekteydi. Hem ürünlerde değişme hem de bunların nakliyesi sebebiyle demiryollarının yapımı Osmanlı taşrasındaki değişim-dönüşüme de ivme kazandırmaktaydı.

Bunun yanında idarenin çöküş sürecini idrak etmesi ve buna engel olmak amacıyla gerçekleştirilen modernleşme İstanbul'dan Osmanlı taşrasına doğru yayılmıştır. Taşranın idari düzeninde sürekli yeni düzenlemeler yapılmıştır. Ayrıca devlet otoritesini sağlamak amacıyla eski mütegalibe tasfiye edilmiş, merkezi yönetimin tesisi günümüze kadar uzanan idari taksimatın da temelini atmıştır.

Karaosmanoğullarının nüfuzu azalarak yüzyılın ilk yarısına kadar devam etse de, sonrasında bu tesirden eser kalmamıştır. Ancak ailenin uyguladığı politikalar bölgede kalıcı etkilere yol açmıştır. Örneğin daha önceden bahsedildiği üzere, bölgede istihdam edilen Rumlar artık köylerinin yerleşik ahalisi konumuna gelmişlerdir. Yine Karaosmanoğullarının çiftlikleri olarak tebarüz eden tarım ve iskân üniteleri bölgenin zirai üretimindeki etkilerini devam ettirmişlerdir.²⁸

Bundan başka Osmanlı sınırları günden güne daralmaktadır. İmparatorluktan kopan topraklarda yeni ulus-devletlerin kuruluş süreci başlamış ve bölgenin Müslümanları maruz kaldıkları baskı

²⁷ Bkz. Ferhat Berber, *16. Yüzyıldan Günümüze Bir Yerleşim Biriminin Değişimi Koldere Kasabası'nın (Manisa) Çiftlikten Şehre Gelişim/Dönüşümü Üzerine Bir Alan Çalışması Denemesi*, MCBÜ 2013-080 Nolu BAP Projesi, Manisa 2014, s. 3

²⁸ Karaosmanoğullarının tarıma dayalı servetlerinin ilk örneğini ailenin kurucusu sayılan Karaosmanoğlu Hacı Mustafa Ağa'nın terekesinden tespit edebiliyoruz. Terekesindeki mal varlığı için bk. Y. Nagata-F.M. Emecen, "Bir Ayanın Doğuşu: Karaosmanoğlu Hacı Mustafa Ağa'ya Ait Belgeler", *TTK Belgeler*, C. XXV, S. 29 (Ankara 2005), ss. 1-72.

neticesinde Anadolu başta olmak üzere, Osmanlı ülkesine göç etmişlerdir. Manisa da muhacirlerin iskânı için en uygun yerlerden birisi olmuş, özellikle Balkanlardan gelen Müslümanlar hem bölgedeki eski yerleşimlere iskân edilmişler hem de yeni yerleşim birimleri kurmuşlardır.

Ayrıca 1919-1922 arasında, Saruhanlı ve çevresi de bütün Batı Anadolu gibi Yunan işgalinden etkilenmiştir.

Yerleşim Birimleri

Bu bahis altında Saruhanlı İlçesine tabi yerleşim birimlerinin 19. yüzyıl kayıtlarında adı geçenleri ele alınacaktır.

Tablo-5²⁹: 19. Yüzyılın İlk Yarısında Saruhanlı Köyleri (21 Yerleşim)

19. Yüzyılın İlk Yarısında		Günümüzde
Köyün Adı	Nahiyesi	Mahalle Adı
Alibeyli	Belen	Alibeyli
Belen	Belen	Büyükbelen
Burunören Çiftliği	Belen	Nuriye
Gümürceli	Belen	Gümürceli
Koldere Çiftliği	Belen	Koldere
Mihaili Çiftliği	Belen	İshakçelebi
Mütevelli Çiftliği	Belen	Mütevelli
Papaslı Çiftliği	Belen	Halitpaşa
Saruhanlı	Belen	Saruhanlı
Tatar	Belen	Yılmaz
Adiloba	Palamud	Adiloba
Aydınlar	Palamud	Aydınlar
Azimli	Palamud	Azimli
Gökçe	Palamud	Gökçe
Hacırahmanlı	Palamud	Hacırahmanlı

²⁹**Nüfus Defterleri:** Nfs. d. 2804, 1246/1830-1831 Müslüman; 2805, 1246/1830-1831 Müslüman; 2812, 1246/1830-1831 Gayrimüslim; 2813, 1247 Z. 29/30 Mayıs 1832 Gayrimüslim; 2826, 1250/1834-1835 İslam; 2827, 1258/1842-1843 İslam; 2889, 1250/1834-1835 İslam-Reaya; 2890, 1258 B. 1/ 8 Ağustos 1842 Müslüman; 2891, 1258 B. 1/ 8 Ağustos 1842 Müslüman; 2901, 1258/1842-1843; Nejdet Bilgi, "1842 Yılında Saruhan Sancağının Nüfusu ve İdari Bölünüşü", *Manisa Araştırmaları-1*, CBÜ Manisa 2001, ss. 87-122, s. 97-100; Nejdet Bilgi, "Tanzimatın Öncesinde Ve Sonrasında Saruhan Sancağında Nüfus", *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, İzmir 1999, ss. 247-290

Temettüat Defterleri: ML. VRD. TMT. d. 2294; 2303; 2266; 2276; 2293; 2271; 2284; 2315; 2314; 2499; Berber, *Gazi Akademik Bakış...*; Bilgi, *Uluslararası Osmanlı...*

Bir Köyün İlçeye Dönüşüm Hikâyesi: Manisa İli Saruhanlı İlçesi

Kayışçılar Çiftliği	Palamud	Kayışlar
Kepenekli	Palamud	Kepenekli
Paşa	Palamud	Paşaköy
Sarıçamlı	Palamud	Sarıçamlı
Seydiobası	Palamud	Seyitoba
Şatırlar	Palamud	Şatırlar

Yüzyılın ilk yarısında önceki dönemlerde adı geçmeyen Azimli köyünün isminin nüfus ve temettuat kayıtlarında yer aldığı görülmektedir. Bundan başka 18. yüzyılın ikinci yarısındaki sicillerde bölgenin köyleri arasında kaydedilmemiş ancak var olduğunu bildiğimiz Burunören (Nuriye), Papaslı (Halitpaşa), Kayışçılar (Kayışlar), Koldere, Müteveli, Mihaili (Ishakçelebi) çiftliklerinin de artık köy statüsünde kaydedildiğini görmekteyiz.

1850'lerden sonra yüzyılın ilk yarısına ait kaynaklara benzeyen istatistikî çalışmalara en azından şu an için sahip değiliz. Bu sebeple taşradaki idari taksimat ve yerleşim birimleri isimlerinin tespiti için en erken olarak yüzyılın sonlarına doğru neşredilen Aydın Vilayet Salnamelerinden istifade etmek durumundayız.

Tablo-6³⁰: 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Saruhanlı Köyleri (43 Yerleşim)

19. Yüzyılın İkinci Yarısında		Günümüzde
Köyün Adı	Nahiyesi	Mahalle Adı
Arpalı ³¹	Belen	Bugün yok
Bedeller	Belen	Bedeller
Bahadır deresinde Sindel	Belen	Bahadır
Paşa	Belen	Paşaköy
Papaslı	Belen	Halitpaşa
Tirkeş	Belen	Tirkeş
Tatar	Belen	Yılmaz
Çaltitepe	Belen	Çaltitepe
Çakmaklı	Belen	Çakmaklı
Çullular	Belen	Muhtemelen Çullugörece
Hacırahmanlı	Belen	Hacırahmanlı
Hacıdağlı	Belen	Koyuncu
Hacımusalar	Belen	Hacımusalar

³⁰ Aydın Vilayet Salnamesi H. 1312/ M. 1895, s. 398-400

³¹ Arpalı Köyü 20. yüzyılda Lütfiye Köyü'ne dâhil edilecektir.

Hayrakını (Hırakın)	Belen	Pınarbaşı
Hatıpler	Belen	Hatıplar
Develer Mahallesi	Belen	Muhtemelen Develi
Sazobasında Çepni Muradiye	Belen	Bugün yok
Sarıçam	Belen	Sarıçam
Sarısığırlı	Belen	Sarısığırlı
Taşdibi	Belen	Taşdibi
Adiloba	Belen	Adiloba
Azimli	Belen	Azimli
Alibeyli	Belen	Alibeyli
Apak	Belen	Apak
Kumkuyucak	Belen	Kumkuyucak
Koldere	Belen	Koldere
Gözlet	Belen	Gözlet
Gümülceli	Belen	Gümülceli
Kepenekli	Belen	Kepenekli
Kemiklidere	Belen	Kemiklidere
Mihaili	Belen	İshakçelebi
Muhacir Lütfiye	Belen	Lütfiye
Molla Mehmed	Belen	Çınaroba
Mütevelli	Belen	Mütevelli
Heybeli	Belen	Heybeli
Aydınlar	Palamud	Aydınlar
ÇepniMuradiye	Palamud	Bugün yok
Seyidobası	Palamud	Seyitoba
Şatırlar	Palamud	Şatırlar
Osmaniye	Palamud	Yeniosmaniye
Kayışçılar	Palamud	Kayışçılar
Gökçe	Palamud	Gökçe
Yobaz Harmandalı	Palamud	Bugün yok

Saruhanlı İlçesi'ni oluşturan yerleşim birimlerinin 19. yüzyılın sonundaki kayıtlarda bir hayli arttığı görülmektedir. Köy isimlerinden anlaşıldığı kadarıyla bu durumda hem muhacir iskânının hem de bazı göçer toplulukların yerleşik düzene geçmesi etkili olmuştur. Tablo-6'da görülen yerleşimlerden bir kısmı, ilerideki bahislerde görüleceği üzere, Saruhanlı Nahiyesi veya Saruhanlı

İlçesi'ne tabi olmuşsa da günümüzde bunlar Saruhanlı yerleşimleri içinde değildirler.³²

Dikkat çeken bir diğer husus da bu yerleşimlerin Belen ve Palamut nahiyeleri arasındaki taksimatında meydana gelen değişimdir ki, 20. yüzyılın başında yine değişiklikler olduğu görülecektir. 16. asırdan beri varlığını görmüş olduğumuz bu iki nahiyenin sınırları bir hayli farklılaşmıştır.

Tablo-7³³: 1908 Yılında Saruhanlı Köyleri (44 Yerleşim)

1908		Günümüzde
Köyün Adı	Nahiyesi	Mahalle Adı
Abak	Belen	Apak
Adiloba	Belen	Adiloba
Alibeyli	Belen	Alibeyli
Arpalı	Belen	Bugün yok
Azimli	Belen	Azimli
Bahadır deresinde Sindel	Belen	Bahadır
Belen-i Kebir	Belen	Büyükbelen
Burhaniye	Belen	Lütfiye
Çakmaklı	Belen	Çakmaklı
Çaltıtepe	Belen	Çaltıtepe
Çullular	Belen	Çullugörece
Gözlet	Belen	Gözlet
Gümülceli	Belen	Gümülceli
Hacı Musa	Belen	Hacımusca
Hacıdağlı	Belen	Koyuncu
Hacırahmanlı	Belen	Hacırahmanlı
Harakırı	Belen	Pınarbaşı
Hatıplar	Belen	Hatıplar
Karayağcı Bedeller	Belen	Bedeller
Karayağcı Heybeli	Belen	Heybeli
Kemiklidere	Belen	Kemiklidere
Kepenekli	Belen	Kepenekli
Koldere'de Burhaniye Mah.	Belen	Koldere
Kumkuyucak	Belen	Kumkuyucak
Mihaili	Belen	İshakçelebi
Nuriye	Belen	Nuriye

³² Arpalı, Çepnimuradiye ve Yobazharmandalı (Çepniharmandalı)

³³ *Aydın Vilayet Salnamesi* H. 1326/ M. 1908, s. 576-577

Paşa	Belen	Paşaköy
Sarıçam	Belen	Sarıçam
Sarısığırlı	Belen	Sarısığırlı
Saruhanlı	Belen	Saruhanlı
Taşdibi	Belen	Taşdibi
Tatar	Belen	Yılmaz
Tirkeş	Belen	Tirkeş
Aydınlr	Palamud	Aydınlr
Çepni Muradiye	Palamud	Bugün yok
Çerkes Osmaniye	Palamud	Yeniosmaniye
Gökçe	Palamud	Gökçe
Kayışçılar	Palamud	Kayışçılar
Koldere Çiftlikat-ı Hümayunu	Palamud	Bugün yok
Mütevelli	Palamud	Mütevelli
Papaslı	Palamud	Halitpaşa
Seyidobası	Palamud	Seyitoba
Şatırlar	Palamud	Şatırlar
Yobaz Harmandalı	Palamud	Bugün yok

19. yüzyılın ilk yarısı ile ikinci yarısı arasında yerleşim birilerinin çoğaldığını, bunun da muhacir ve aşiret iskânının bir göstergesi olduğunu belirtmiştik. 1895 ve 1908 yılına ait resmi kayıtlarda, incelenen sahaya ait yerleşim birimi sayısında neredeyse hiç değişiklik olmamıştır. Ancak burada dikkat çeken en önemli husus çiftliklerin taksimatında olmuştur. Uzun süre boyunca Belen nahiyesine tabi bulunan Koldere, Mütevelli ve Papaslı Çiftlikleri bu defa Palamud nahiyesine tabi olarak görülmektedir. Hatta Koldere 1908 salnamesinde iki parçalı olarak, Koldere’de Burhaniye Mahallesi (ki, muhacir yerleşimi olduğu aşağıda görülecektir) ve Koldere Çiftlikat-ı Hümayunu şeklinde kaydedilmiş; bunlardan Burhaniye Belen’e, Çiftlik ise Palamud’a bağlanmıştır. Burada hemen ilk akla gelen II. Abdülhamid döneminde uygulanan çiftlik işletme politikası olmaktadır. Zira Padişah, şahsi mülkü haline getirdiği çiftliklerin idaresini, söz konusu çiftliklerin idari taksimatta bağlı oldukları birimden farklı bir şekilde düzenlemiştir. Örneğin Koldere 1890 yılından itibaren yakınlarındaki Dereköy, Filyo ve Rahmanlar

ve kendisi ile birlikte 4 çiftlikten oluşan bir çiftlikat-ı hümayun şubesi haline gelmiştir.³⁴

İktisadi Durum

19. yüzyılda Osmanlı taşrasındaki yerleşim birimlerinin iktisadi vaziyetlerini gösteren en mühim kaynak grubu 1845 yılında gerçekleştirilen temettüat sayımına ait kayıtlarda yer almaktadır. Buna göre bugün Saruhanlı ilçesine tabi olan yerleşim birimlerinden elde olan bir kısmına ait temettüat defterlerinden hareketle bölgenin iktisadi vaziyeti hakkında şunlar söylenebilir.

16. yüzyılda söz konusu köylerde görülen ürün çeşitliliği³⁵ daralmış ve hububat üretimine ağırlık verilmeye başlanmıştır. Hububat dışında pamuk (penbe), üzüm, zeytin, susam, nohut, darı, kendir, bürülce, tütün, soğan, bakla, bostan ziraatı ile arıcılık ve ipekböcekçiliği görülmektedir. Başta çiftlikler olmak üzere hububat üretiminin son derece fazla olduğu söylenebilir. Ancak yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise tütün, pamuk, zeytin ve kökboya gibi sanayiye dönük üretimde bir artış olacaktır. Bu gelişmenin başlıca sebebi olarak İzmir Limanına yakınlık ve tren yollarının bölgenin tam ortasından geçmesi gelmektedir.

Köylerde gerçekleştirilen zirai üretimde ortaklığın son derece yaygın olduğu ve bu köylerdeki tarımsal arazilerin hem köy içinden, hem çevre köylerden, hem de Manisa şehrinden ve hatta İzmir'den kimselerin ortaklığı ile işlendiği dikkat çekmektedir. Bu durum bölgenin tarımsal üretim açısından kârlılığı ve bir cazibe merkezi haline geldiğini düşündürmektedir. Zira Nagata da Manisa şehrinde biriken servetin Ovaya doğru tevcih edildiğine dikkat çekmektedir.³⁶

Özellikle yüzyılın ortalarına doğru Rum tebaanın bu zirai üretim ve buna bağlı ticari ilişkilerde rolünün peyderpey arttığı söylenebilir. Buna mukabil bölgenin Rumlar lehine gelişen nüfus yapısı göçlerle gelen Müslümanların bölgeye iskânı sonrasında bir miktar dengelenmiştir.

Yine yüzyılın ilk yarısında Karaosmanoğlu ailesinin bölge ticaretindeki etkisi yadsınmaz. Zira hala tarım arazilerinin önemli

³⁴ Ayrıntıları için bkz. Aysun Sarıbey Haykıran, *Aydın Vilayeti'nde Çiftlikler: 1839-1918*, Ege Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, s. 120 v.d.

³⁵ Bkz. Emecen, s. 166-199

³⁶ Nagata, s. 93-94

bir bölümü ailenin elinde olduğu gibi; girmiş oldukları para ilişkilerinin sınırları Manisa'yı aşmış, İzmir'de de hatırı sayılır bir varlığa sahip olmuşlardır. Örneğin 1830 yılında Karaosmanoğlu Hacı Küçük Mehmed Ağa'nın iltizam ettiği mukataalar bile başlı başına bunun göstergesi olmaya yeter.³⁷ Yine 1844-1845 yıllarında o yıllarda Saruhan Sancağı kaymakamlığı görevini de yürüten Karaosmanoğlu Mehmet Sadık Bey Koldere ve Mütevellî çiftliklerinin sahibi olduğu gibi Manisa, Nif ve İzmir'de pek çok emlak ve arazinin sahibi veya hissedarıdır.³⁸ Ancak bu kudret yüzyılın ikinci yarısından itibaren görülmemekte bu ayan ailesinin ardından daha modern ve farklı bir mütegalibe sınıfının bölgede etkili olduğu görülmektedir.³⁹

D) Cumhuriyet Döneminde Saruhanlı Çevresi

Saruhanlı'nın bir köy olarak 17. yüzyıl başlarından itibaren var olduğu ve Cumhuriyet dönemine kadar bu statüsünün değişmediği önceki bahislerde izah edilmişti. Cumhuriyet'in ilanı sonrasındaki mülki taksimat içerisinde de bir süre köy durumunda olan Saruhanlı; 1946'da Manisa Merkez İlçesi'ne bağlı bucak, 1959 yılında ise müstakil bir ilçe haline gelmiştir. Bununla birlikte 1943 yılında Hocalı Köyü merkez olmak üzere, bugün Saruhanlı İlçesi sınırları dâhilinde olan, Halitpaşa Nahiyesi teşkil edilmiştir.⁴⁰

Tablo-8'de Cumhuriyet döneminde devamlı veya bir süreliğine Saruhanlı'ya bağlı bulunan yerleşimlerin isimleri verilmektedir.⁴¹

³⁷Nagata, s. 194-199: Durasılı, Sabuncu, Tatar, Bazergan, Horos, Palamud, Dönmezler, Gökçe, Bayezid-i Sani, Alibeyli, Gavurköy, Dereköy, Ilica, Saruhanlı, Hamzabeyli, Kasaba, Menemen, Eğri, Cihanpaşa, Foçateyn, Çavuşzade, Akhisar, Yayaköy, Marmara, Gördük, Gördüs, Kayacık

³⁸ Bkz. Ferhat Berber, "Sıradışı Bir Kaymakamın Terekesi ve Manisa Üzerine", *Türk Sosyal Tarihçiliğinde Bir Yalnız İsim Bahaeddin Yediyıldız'a Armağan*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2015, ss.97-106,

³⁹ Bkz. Ferhat Berber, "II. Abdülhamid'e Satılan Bir Çiftliğin Hikâyesi ve Düşündürdükleri", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (HÜTAD)*, Yıl 11, S. 20, Bahar 2014, ss. 27-44

⁴⁰Nejdet Bilgi, a.g.t., s. 314

⁴¹ İlçenin ve bağlı yerleşimlerin idari taksimattaki vaziyetleri bir sonraki bölümde ele alınacaktır.

Tablo-8: 1923-2000 Yılı Kayıtlarına Göre Saruhanlı İlçesi/Bucağı/Nahiyesi Yerleşimleri⁴²

YERLEŞİM	ESKİ/DİĞER İSMİ
<i>Adiloba</i>	
<i>Alibeyli</i>	
<i>Apak</i>	
Arpalı	
<i>Aydınlar</i>	
<i>Azimli</i>	
<i>Bahadır</i>	Memiler ⁴³
<i>Bedeller</i>	Abdihoca ⁴⁴
<i>Büyükbelen</i>	Arıbelen ⁴⁵
<i>Çakmaklı</i>	Akkocalı ⁴⁶
<i>Çaltepe</i>	
<i>Çamlıyurt</i>	Cinbaşlar ⁴⁷
Çepniharmandalı	Yobazharmandalı ⁴⁸
Çepnimuradiye	
<i>Çınaroba</i>	Molla Mehmed ⁴⁹
<i>Çullugörece</i>	
<i>Develi</i>	Karayağcıdeveli ⁵⁰
Deynekler	
<i>Dilek</i>	
Geridere	Dereköy ⁵¹
Gökbel	
<i>Gökçe</i>	
<i>Gözlet</i>	
<i>Gümülceli</i>	

⁴² İtalik ve koyu renkte gösterilenler günümüzde de Saruhanlı İlçesi'ne bağlı yerleşimlerdir.

⁴³ 1960 Genel Nüfus Sayımı

⁴⁴ 1960,

⁴⁵ 1960,

⁴⁶ 1960,

⁴⁷ 1960,

⁴⁸ 1960,

⁴⁹ *Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, Dâhiliye Vekâleti, Hilal Matbaası, İstanbul 1928, s. 965

⁵⁰ 1960,

⁵¹ 1960,

Hacımusa	
Hacırahmanlı	
Halitpaşa	Hocalı/Papazlı
Hatıpler	
Heybeli	Tepeköy ⁵²
İshakçelebi	Mihaili
Kalemlı	
Kayışlar	
Kemiklidere	
Kepenekli	
Koldere	
Koyuncu	Hacıtığlı ⁵³
Kumkuyucak	Kuyucak ⁵⁴
Lütfiye	
Mahfeller	
Mütevelli	
Nuriye	
Paşaköy	
Pınarbaşı	Hırakırı ⁵⁵
Sarıçam	
Sarışığırılı	
Saruhanlı	
Seyitoba	
Şatırlar	
Taşdibi	
Tepecik	
Tiğınlı	
Tirkeş	
Tiyenlikebir	Tiyenli ⁵⁶
Yeniosmaniye	Çerkes Osmaniye
Yeşilköy	
Yılmaz	

⁵² 1960,

⁵³ 1960,

⁵⁴ 1960,

⁵⁵ 1960,

⁵⁶ 1960,

Tablo-16: Saruhanlı İlçesi Genel Nüfusu (1932-2000)

Yıl	Nüfus	Bir Önceki Döneme Göre Artış (Kişi)	Artış %
1932	18868		
1935	22133	3265	17,3
1940	24671	2538	11,4
1945	26745	2074	8,4
1950	29977	3232	12
1955	37598	7621	25,4
1960	49025	11427	30,3
1965	56177	7152	14,5
1970	58579	2402	4,2
1975	65176	6597	11,2
1980	63494	-1682	-2,5
1985	69099	5605	8,8
1990	72655	3556	5,1
2000	68134	-4521	-6,2

Tablo-16 incelendiğinde, yukarıda bahsedilen nüfus artışının daimi olmadığı görülür. Buna göre 1950 yılına kadar bölge nüfusunda önemli bir artış gerçekleşmiştir. Bilhassa 1955 ve 1960 sayımları olağanüstü bir artış yaşandığını göstermektedir. Bu muazzam artışın başlıca sebepleri daha önce bahsedilen Bulgaristan ve Yugoslavya göçmenlerinin iskânı ve muhtemelen ilçenin kuruluşudur.⁵⁷

Ancak 1960 sonrasında artış yavaşlamış hatta 1975-1980 ve 1990-2000 yılları arasında da nüfusta düşüş gerçekleşmiştir. Bu durumun sebepleri düşünüldüğünde akla ilk gelen iç göçtür. Zira genel itibarıyla Türkiye’de genç nesiller tarım sektöründe çalışmaya ilgi duymadıklarından, Saruhanlı’da da hemen yakındaki kent

⁵⁷ Saruhanlı ilçesini meydana getiren yerleşim birimleri daha 19. Yüzyılın ortalarından itibaren ülke dışından gelen göçmenlere yurt olmaya başlamıştı. Özellikle 1923 Türk-Yunan Ahali mübadelesi ve ardından yine Balkan ülkelerinden devam eden göçler ile gelen insanlar bölgedeki yerleşim birimlerine çok yoğun bir şekilde iskân edilmişlerdir. Manisa Kazası, dolayısıyla Saruhanlı ve çevresindeki yerleşim birimlerine hem Osmanlı hem de Cumhuriyet dönemlerinde yapılan muhacir iskânının ayrıntıları için bkz. Ferhat Berber, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Manisa ve Göçler (1860-1960)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2010.

merkezlerine İzmir ve Manisa'ya göç artmaktadır. Bilhassa Manisa'da gelişen Organize Sanayi Bölgesi ve diğer iş imkânları bunda çok etkili olmuştur.

E) İlçenin Kuruluşu Ve İdari Taksimatı

Saruhanlı İlçesi kurulmadan önce Saruhanlı Köyü ve etrafındaki diğer köyler 16. yüzyıldan itibaren Manisa Merkez Kazası'nın Belen ve Palamud Nahiyeleri içerisinde yer almaktaydı. Palamud nahiyesinin varlığı, Cumhuriyet sonrası yeni teşkilatlanmada kısa süre daha devam etti. Ancak Osmanlı idaresinin son zamanlarındaki kayıtlarda da kesintisiz olarak görünmeyen Belen nahiyesi, Cumhuriyet döneminde tamamen ortadan kalkmıştı.

Bölgedeki köylerin sürekli olarak artan nüfus ile büyümesi doğal olarak taşra mülki teşkilatında bölgede yeni bucak/nahiyelerin kurulmasına yol açtı. Keza bunlardan bazıları zaten uzun süredir kasaba ölçeğinde yerleşim birimleriydi.

Saruhanlı'dan daha önce Hocalı Köyü merkez kabul edilerek 1943 yılında Halitpaşa Nahiyesi kuruldu ve 23 köy buraya bağlandı.⁵⁸ 28 Ekim 1958'de Nahiyenin merkezi olan Hocalı Köyü'nün ismi de Halitpaşa olarak değiştirildi.⁵⁹

Bundan üç yıl sonra 1946'da merkezi Saruhanlı Köyü olan Saruhanlı Bucağı kuruldu ve 41 köy buraya bağlandı.⁶⁰

Saruhanlı İlçesi kurulana kadar geçen sürede bölge köyleri ile alakalı bir takım değişiklikler gerçekleşti. 1947'de Sindel Bahadır Köyü'nün tüzel kişiliği kaldırılarak Memiler (şimdi Bahadır) Köyüne bağlandı.⁶¹ 1954 yılında Hırakırı isimli (farklı eserlerde Hırakırı veya Hırakın olarak da geçer) Köyü'nün ismi Pınarbaşı olarak değiştirildi.⁶²

1957 yılında Saruhanlı İlçesi'nin kuruluşu için gerekli idari süreç başladı. Önce İlçe merkezinin sadece Saruhanlı kasabasından değil Yılmaz Köyü'nün de buna ilave edilerek birleşmesi ve merkez belediyenin buradan oluşması kararlaştırıldı ve 1959 yılından geçerli olmak üzere İlçe statüsüne geçmesi kabul edildi. Bu yeni ilçe 1 nahiyeye, 1 kasaba ve 51 köyden müteşekkil olacaktı.⁶³

⁵⁸ Bilgi, a.g.t., s.314

⁵⁹ Musa Şaşmaz, *Türkiye'nin İdari Taksimatı (1920-2013)*, C. XI, TTK, Ankara 2014, s. 114 ve 120

⁶⁰ Bilgi, a.g.t., s. 315

⁶¹ Şaşmaz, , s. 210

⁶² Şaşmaz, , s. 211

⁶³ Şaşmaz, , s. 180

Ardından ilçeye dâhil olan köylerde değişimler yaşanmaya devam etti. 1963'te Kalemlî⁶⁴, 1968'te Tepecik⁶⁵, 1987'de Yeşilköy (Geri/Dereköy)⁶⁶Manisa Merkez Bucağı'na; 1958'de Halitpaşa Nahiyesi'ne dâhil Sınırlı Köyü, Turgutlu Merkez Nahiyesi'ne⁶⁷; 1992 yılında ise Tiğimli ve Deynekler köyleri Gölarmara Merkez Bucağı'na⁶⁸ bağlandı. Saruhanlı İlçesi'ne bağlı köylerde meydana gelen değişiklikler sadece bunlarla sınırlı olmayıp bunlar en açık şekilde Nüfus Sayımı sonuçlarından takip edilebilir.

Saruhanlı ilçe oluşu sonrasında doğal olarak Saruhanlı kasabası yani ilçe merkezinin büyüme süreci hızlandı. Aşağıda Tablo-17⁶⁹ ve Tablo-18'de⁷⁰ 1967 ve 1973 yıllarında Saruhanlı merkez ve kendisine bağlı belde belediyelerinin mahalleleri gösterilmektedir.

Tablo-17: 1967'de Saruhanlı Merkez ve Beldelerde Mahalleler

Birim	Mahalle Adı
Saruhanlı (Kaza Merkezi)	Atatürk
	Kurtuluş
	Saruhan
	Yılmaz
Büyükbelen	Anafartalar
	Anayurt
	Başpınar
Hacırahmanlı	Kurtuluş
	Yedi Eylül
İshakçelebi	Dumlupınar
	Sakarya
Koldere	Burhaniye
	Kemalpaşa
	Yenimahalle
Paşaköy	Atatürk
	Yenicamii
Halitpaşa	Batı
	Doğu

⁶⁴ Şaşmaz, , s. 116

⁶⁵ Şaşmaz, , s. 117

⁶⁶ Şaşmaz, , s. 212

⁶⁷ Şaşmaz, , s. 120-121

⁶⁸Şaşmaz, , s. 212-213

⁶⁹ *Manisa Yıllığı 1967*, Manisa Valiliği, İzmir 1968, s. 35-36

⁷⁰ *Manisa İl Yıllığı 1973 (Cumhuriyetin 100. Yılı)*, Manisa Valiliği, s. 75

Tablo-18: 1973’de Saruhanlı Merkez ve Beldelerde Mahalleler

Birim	Mahalle Adı
Saruhanlı (Kaza Merkezi)	Atatürk
	Kurtuluş
	Saruhan
	Yılmaz
	Cengiz Topel
	Cumhuriyet
	Şehitler
Alibeyli	Fatih
	Fevzipaşa
	Mithatpaşa
Büyükbelen	Anafartalar
	Anayurt
	Başpınar
Gökçeköy	Fatih
	Turgutreis
Hacırahmanlı	Kurtuluş
	Yedi Eylül
İshakçelebi	Dumlupınar
	Sakarya
Koldere	Burhaniye
	Kemalpaşa
	Yenimahalle
Paşaköy	Atatürk
	Yenicamii
Halitpaşa	Batı
	Doğu
	Yenicamii
Mütevelli	Anayurt
	Çamlıca
Nuriye	Atatürk
	Mithatpaşa

Bölgenin standart köylerden epeyce büyük bu kadar çok yerleşim birimine sahip olması beraberinde belediyeleşmenin artmasına da yol açmıştır. Buna göre Saruhanlı İlçesi’ne yerleşim

birimlerinde belediye teşkilatlarının kuruluş tarihleri Tablo-19'da⁷¹ gösterilmiştir.

Tablo-19: Saruhanlı'da Belediye Teşkilatları

Belediye Adı	Kuruluş Tarihi
Halitpaşa	1954
Koldere	1960
Hacırahmanlı	1961
Büyükbelen	1967
İshakçelebi	1967
Paşaköy	1967
Mütevelli	1968
Nuriye	1968
Alibeyli	1971
Gökçeköy	1971

Sonuç

Bugün Saruhanlı İlçesi sınırları içerisinde yaşayanların belki sözlü olarak aktarılan bilgilerle bölgeleri hakkında bir takım fikirleri bulunabilir. Ancak ilçenin geçmişine dair müstakil, kapsamlı ve titiz bir çalışma şimdiye kadar kaleme alınmamıştır. Aslında ilgili proje ile daha detaylı ve farklı yönleri de ele alınarak bir kitaba dönüştürülmesi planlanan bu çalışma ile ilk kez bugün Manisa'nın ilçesi olan Saruhanlı'nın ve ilçeyi oluşturan yerleşimlerin 17. yüzyıldan 1959'a kadar geçirdiği süreç özetlenmiştir.

İlçenin merkezi konumda olan Saruhanlı 16. asırda bir köy olup çevresinde kimisi Saruhanoğulları döneminden kalma bazı köylerle birlikte Manisa ovasında seyrek nüfuslu ancak yüksek tarım potansiyeline sahip küçük yerleşim birimleri bulunmaktadır. Saruhanlı ilçesine tabi yerleşim birimleri incelenen dönemde Manisa Kazası'nın Belen ve Palamud isimli nahiyelerine bağlıdırlar.

Bölge hakkında 17. asırda detaylı istatistik verilerin yokluğu sebebiyle fazla bilgi edinilemese de, ovada bulunan bu yerleşimlerin Celali isyanları sebebiyle büyüme süreçlerinin kesintiye uğramış olması mümkündür.

18. asrın ikinci yarısından itibaren Karaosmanoğulları idaresi ile, bölgenin tarihi seyrinde bir kırılma etkisi gerçekleşmiştir. Bu etki iki ana bahiste özetlenebilir. Bunlardan birincisi, Batı Anadolu'nun en

⁷¹ Manisa 1973, s. 367-371

kudretli ayan ailesinin kontrolü altındaki ovanın eski yerleşimlerinin çiftlik statüsü ile önemli birer üretim ünitesi olmaya başlamasıdır. İkinci etki ise demografik yönden gerçekleşmiştir. Özellikle 1770 Mora olayları sebebiyle Batı Anadolu'ya gelen Morali Rum göçmenler, burada Karaosmanoğulları tasarrufundaki tarım arazilerinde işgücü olarak değerlendirilmişlerdir. Böylece 16. yüzyıl kayıtlarında hiç Rum nüfusa sahip olmayan ova köylerinin önemli bir kısmının demografik yapısı değişmiştir. Hatta bunlardan bazıları ilerleyen süreç içerisinde birer "Rum köyü"ne dönüşmüştür.

Yine 19. asırda da bölgenin kaderini etkileyecek iktisadi ve demografik gelişmeler yaşanmıştır. Yüzyılın ortasından itibaren bölgeye önce Kırım-Kafkas havalisinden, ardından Balkanlardan gelen Müslüman göçmenler vasıtasıyla nüfus artışları görülmüştür. Bu artış aynı zamanda tarımsal üretimin artışına da işarettir. Zira Saruhanlı ve çevresindeki yerleşimler hem İzmir Limanı'na yakındır, hem de İzmir-İstanbul karayolu üzerindedir ve yine aynı dönemlerde yapılan tren yolu da bu yerleşimlerin tam ortasından geçmektedir. Muhtemelen bu süreçte konar-göçer toplulukların iskânı da söz konusudur. Yüzyılın sonuna ait Aydın Vilayet Salnamelerinden görüleceği üzere bölge eskisinden çok daha fazla yerleşim birimine sahiptir ki bunların bir kısmı ismini aşiretlerden almıştır.

Bölgenin yaklaşık bir asırlık yerleşimi konumundaki Rum ahalinin mühim bir kısmı işgal yıllarında Yunan ordusundan çok daha fazla tahribata sebep olmuştur. Ancak 1923 Türk-Yunan Ahali Mübadelesi ile birlikte bunların yerini Yunanistan'dan gelen Türkler almıştır. Balkan coğrafyasından gerçekleşen göçler Cumhuriyet döneminde de devam etmiş, 1960'ların sonuna kadar; Saruhanlı ve çevresinde çok yoğun bir muhacir iskânı teşekkül etmiştir. Söz konusu gelişmelerin tabii bir sonucu olarak da sonraları Manisa kent merkezinin hemen yakınında olmasına rağmen, bu verimli araziye ilçe ölçeğinde bir idari yapılanma kurma ihtiyacı meydana gelmiştir.

Kaynaklar

Manisa Şer'iyye Sicilleri

MŞS. 207, H. 1167/M.1754

MŞS. 211 H. 1172/M.1759

MŞS. 237 H. 1211/1796

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Kaynakları

ML. VRD. TMT. d. 2294

ML. VRD. TMT. d. 2303
ML. VRD. TMT. d. 2266
ML. VRD. TMT. d. 2276
ML. VRD. TMT. d. 2293
ML. VRD. TMT. d. 2271
ML. VRD. TMT. d. 2284
ML. VRD. TMT. d. 2315
ML. VRD. TMT. d. 2314
ML. VRD. TMT. d. 2499
Nfs. d. 2804, 1246/1830-1831
Nfs. d. 2805, 1246/1830-1831
Nfs. d. 2812, 1246/1830-1831
Nfs. d. 2813, 1247 Z. 29/30 Mayıs 1832
Nfs. d. 2826, 1250/1834-1835
Nfs. d. 2827, 1258/1842-1843
Nfs. d. 1250/1834-1835
Nfs. d. 2890, 1258 B. 1/ 8 Ağustos 1842
Nfs. d. 2891, 1258 B. 1/ 8 Ağustos 1842
Nfs. d. 2901, 1258/1842-1843

Resmî Yayınlar

1960 Genel Nüfus Sayımı

Aydın Vilayet Salnamesi H. 1312/ M. 1895

Aydın Vilayet Salnamesi H. 1326/ M. 1908

Manisa Yıllığı 1967, Manisa Valiliği, İzmir 1968

Manisa İl Yıllığı 1973 (Cumhuriyetin 100. Yılı), Manisa Valiliği

Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları, Dâhiliye Vekâleti,

Hilal Matbaası, İstanbul 1928

<http://saruhanli.bel.tr/saruhanli/saruhanlinin-tarihcesi/>

(20.07.2017)

Araştırmalar

AKDAĞ Mustafa (1958), *Celali Fetreti*, TTK Ankara

AKDENİZ Engin, “Kuzey Lidya’daki Thyateira’nın Erken Dönem Yerleşimi: ‘Hastane Höyüğü’ Kazısı”, *TÜBA-AR*, S. 15, 2012, ss. 21-45

AKDENİZ Engin, “Manisa Yöresindeki Prehistorik-Protohistorik Buluntu Merkezlerinin Dönemsel ve Coğrafi Dağılımları”, *Akdeniz Sanat Dergisi*, C. 3 S. 6, 2010, ss. 1-26

BAŞBAY Feriha (2017), *Koldere Üzerine Sözlü Tarih ve Alan Çalışması*, MCBÜ Fen-Edebiyat Fakültesi, Araştırma Projesi, Manisa

BERBER Ferhat (2010), *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Manisa ve Göçler (1860-1960)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.

BERBER Ferhat (2014), *16. Yüzyıldan Günümüze Bir Yerleşim Biriminin Değişimi Koldere Kasabası'nın (Manisa) Çiftlikten Şehre Gelişim/Dönüşümü Üzerine Bir Alan Çalışması Denemesi*, MCBÜ 2013-080 Nolu BAP Projesi, Manisa

BERBER Ferhat, "II. Abdülhamid'e Satılan Bir Çiftliğin Hikâyesi ve Düşündürdükleri", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (HÜTAD)*, Yıl 11, S. 20, Bahar 2014, ss. 27-44

BERBER Ferhat, "Sıradışı Bir Kaymakamın Terekesi ve Manisa Üzerine", *Türk Sosyal Tarihçiliğinde Bir Yalnız İsim Bahaeddin Yedi yıldız'a Armağan*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2015, ss.97-106,

BERBER Ferhat, "Temettüât Kayıtlarına Göre Manisa Koldere Çiftliği/Köyü'nün Sosyo-Ekonomik Durumu (1844-1845)", *Gazi Akademik Bakış*, C. 7 S. 13, 2013, ss. 233-268

BİLGİ Nejdet, "1842 Yılında Saruhan Sancağının Nüfusu ve İdari Bölünüşü", *Manisa Araştırmaları-1*, CBÜ Manisa 2001, ss. 87-122

BİLGİ Nejdet, "Tanzimat Döneminin Başlarında Saruhanlı - Manisa'da Bir Ova Köyünün Sosyo-Ekonomik Yapısı", *Uluslararası Osmanlı Tarihi Sempozyumu (İzmir 8-10 Nisan 1999) Bildirileri*, Yay. Haz. Turan Gökçe, İzmir 2000, ss. 425-457

BİLGİ Nejdet, "Tanzimatın Öncesinde Ve Sonrasında Saruhan Sancağında Nüfus", *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, İzmir 1999, ss. 247-290

EMECEN Feridun (1989), *XVI. Asırda Manisa Kazası*, TTK, Ankara

EMECEN Feridun M., "Ayan ve Muhallefatı: Karaosmanoğlu Hacı Mustafa Ağa", *Tarihin İçinde Manisa*, Manisa 2007, ss. 203-210.

ERVACI H. Mustafa -Mustafa Korkmaz (1999), *Saruhanoğulları*, Manisa Valiliği Yayını, Manisa

GÖKÇEN İbrahim (1950), *Tarihte Saruhan Köyleri*, İstanbul

KİEL Machiel - John Alexander, "Mora", *TDVİA*, C. 30, 2005, ss. 280-285

NAGATA Yuzo (1997), *Tarihte Ayanlar Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*, TTK, Ankara

NAGATA Yuzo, "16. Yüzyılda Manisa Köyleri", *Tarih Dergisi Ord. Prof. İ. Hakkı Uzunçarşılı Hatıra Sayısı'ndan Ayrı Basım*, C. 32 Mart 1979, İ.Ü.E.F. Basımevi, İstanbul 1979

NAGATA Yuzo - Emecen F. M., "Bir Ayanın Doğuşu: Karaosmanoğlu Hacı Mustafa Ağa'ya Ait Belgeler", *TTK Belgeler*, C. XXV, S. 29 (Ankara 2005), ss. 1-72.

NAKRACAS Georgios (2003), *Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni*, Çev. İbrahim Onsunoglu, Belge Yayınları, İstanbul

ÖZEL Oktay (2013), *Türkiye 1643*, İletişim Yayınları İstanbul

SARİBEY Aysun Haykıran, *Aydın Vilayeti'nde Çiftlikler: 1839-1918*, Ege Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi

ŞAŞMAZ Musa (2014), *Türkiye'nin İdari Taksimatı (1920-2013)*, C. XI, TTK, Ankara

ULUÇAY Çağatay (1944), *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul

WHİTE Sam (2013), *Osmanlı'da İsyan İklimi*, Çev. Nurettin El Hüseyini, Alfa Yayınları, İstanbul

Ek Harita-1

